

Dorte Toudal Viftrup, Aida Hougaard Andersen og Ricko Damberg Nissen

»Det var sgu meget dejligt at snakke om døden«

– et studie om at tale med børn om døden

død, børn, samtale, sproglighed, åndelig omsorg

Børn har brug for voksne til at tale med om eksistentielle og åndelige emner. Vi undersøgte eksistential og åndelig sproglighed blandt børn i 1. og 3. klasse gennem seks fokusgruppeinterviews. Vi fandt, at børnene er særligt optaget af døden, og de forholder sig sprogligt til dødens realitet gennem større fortællinger, efterlivsforestillinger og religiøse ord. Voksne kan at fremme omsorgen for pårørende-børn ved at skabe gode samtalerammer med eksistentielt, åndeligt og/eller religiøst sprog.

Children need adults to talk to about existential and spiritual issues. We studied existential and spiritual vernacular among children in 1st and 3rd grade, through six focus group interviews. We found that the children are particularly concerned with death, and they comprehend the reality of death through grand narratives, afterlife-conceptions, and religious words. Adults may enhance care for children as relatives by providing practical frames for conversations involving existential, spiritual, and /or religious language.

1. Indledning

Jeg (førsteforfatter) afrundede det sidste fokusgruppeinterview og takkede de fem tredjeklasses børn for deres deltagelse. Børnene havde været meget engagerede og snakkende, og de ville gerne til et interview mere dagen efter. Da den sidste dreng forlod rummet, vendte han sig mod mig og sagde på klingende københavnsk: »Det var sgu meget dejligt at snakke om døden.

Dorte Toudal Viftrup

er autoriseret psykolog og ph.d. Hun er lektor ved Forskningsenheden for Almen Praksis, Institut for Sundhedstjenesteforskning, Syddansk Universitet. Hun har siden 2017 arbejdet med åndelig omsorg på hospice. Hun forsker nu i børns og unges åndelige og eksistentielle behov og udvikling, og hvordan sundhedsprofessionelle, forældre, lærere, pædagoger og andre voksne bedst kan samtale med og støtte dem eksistentielt og åndeligt.

<https://portal.findresearcher.sdu.dk/da/persons/dviftrup>
e-mail: dviftrup@health.sdu.dk

Aida Hougaard Andersen

cand.psyk.aut., adjunkt på Institut for Psykologi, Syddansk Universitet

Ricko Damberg Nissen

MA Religionsvidenskab & Antropologi, ph.d., Forskningsenheden for Almen Praksis, Institut for Sundhedstjenesteforskning, Syddansk Universitet

Det ku' jeg godt li'. Jeg troede sgu kun, at man måtte tale om døden med præsten«.

I omsorgen ved livets afslutning er børns ønsker om at tale om døden yderst relevant at forholde sig til. Den glæde, børnene udviste, ved at deltage i fokusgruppeinterviewet afspejler det, som et interviewstudie af Larsen og Sørensen (2005) også peger på. De fandt, at hvis børn får mulighed for det, vil de gerne tale om døden, gud, tro, sjælen og andre af livets store spørgsmål. Deres studie peger endvidere på, at de færreste børn taler med deres forældre eller andre

2. Metode

Til undersøgelsen benyttede vi fokusgruppeinterviews og tematisk analyse. Vi gennemførte seks fokusgruppeinterviews, hvor i alt 26 børn deltog, 14 piger og 12 drenge. Førsteforfatter (DTV) udførte fokusgruppeinterviews på tre forskellige københavnske folkeskoler, tre fokusgruppeinterviews med børn fra 1. klasse og tre med børn fra 3. klasse (6-7 år samt 9-10 år). Børnene var udvalgt i samarbejde med klasselærerne, der vurderede, om det var givtigt for barnet at deltage. Enkelte børn havde forud for undersøgelsen oplevet tab, men

»Jeg mente, at man også nogle gange kan dø med et smil på munden, selvom man godt vidste, at man skulle dø.«

voksne om eksistentielle eller åndelige emner (1). Både danske og internationale studier har fundet, at børn, uafhængigt af om de er raske, pårørende til syge forældre eller selv er livstruende syge, udviser tanker og følelser af eksistential, åndelig og/eller religiøs karakter (2-5). To danske kvalitative studier indikerer, at mange af de fysiske, psykiske og sociale risici, der er forbundet med forældres sygdom og død, kan minimeres, hvis børn bliver støttet af voksne og får mulighed for at tale om deres eksistentielle og åndelige tanker i tiden frem til og efter forældres eventuelle død (6, 7). I den palliative omsorg er børns ønsker om at tale om døden derfor yderst relevant at forholde sig til.

Formålet med dette studie er at undersøge eksistential og åndelig sproglighed blandt børn i 1. og 3. klasse, med henblik på at fremme den eksistentielle og åndelige omsorg for pårørende-børn på hospice og i det palliative felt.

Vi definerer eksistential og åndelig sproglighed som, hvordan børn taler om og verbalt forholder sig til både horisontale og/eller vertikale relationer i menneskelivet (8). De horisontale relationer vedrører et menneskes forhold til sig selv, sit medmenneske, samfundet og livets vilkår. Disse betegnes de eksistentielle livsdimensioner. De vertikale relationer vedrører menneskets forhold til Gud, en højere magt eller et livssyn af mere transcendent karakter, som forholder sig til livsdimensioner, der rækker ud over »det jordiske liv«. Disse betegnes åndelige livsdimensioner og kan være udlevet inden for rammerne af et traditionelt trossystem, men ikke nødvendigvis. For de fleste mennesker vil der være væsentlige overlap mellem eksistentielle og åndelige livsdimensioner.

sammensætningen af grupperne forventedes at være repræsentative for en almindelig skoleklasse ift. tab og andre livskriser. Interviewene fokuserede på 2-5 ting, som børnene fandt særligt vigtige, og som de gerne vil tale med voksne om. Børnene blev også præsenteret for seks ord, et ad gangen, og spurgt til ordenes betydning for dem. De seks ord var: håb, sygdom, kærlighed, gud/tro, mening og død. En overordnet analyse blev foretaget af førsteforfatteren sammen med en anden seniorforsker, hvor de primært kiggede på interviewkategorierne. Derefter udførte de tre forfattere en analyse på tværs af datamaterialet og ikke ud fra interviewspørgsmålene, hvor de fandt, at temaet om død var til stede i hele materialet. Analysen fulgte de seks trin som Braun og Clarke (2006) anbefaler: 1. Transskribering og familiarisering med data; 2. Generering af indledende koder; 3. Søgning efter temaer; 4. Review af temaer; 5. Definition og navngivning af temaer; og 6. Skriftlig fremstilling af analysen.

Forskning, hvor barnets stemme er i primær fokus kræver en særlig etisk opmærksomhed (9). Nærværende studies fokusgruppeinterviews kom i stand ved, at førsteforfatter etablerede kontakt til klasselæreren. Børn og forældre modtog skriftligt og mundtligt information om studiet, hvorefter de udfyldte en samtykkeerklæring. Projektet blev registreret og udført i henhold til anvisninger fra RIO SDU (anmeldelsesnummer 10.467). Førsteforfatteren er klinisk psykolog med faglig erfaring med tabs- og sorgprocesser hos børn. Hun var løbende opmærksom på, hvorvidt interviewene udløste følelsesmæssige reaktioner hos børnene, ligesom hun tilbød at stå til rådighed, hvis lærere eller forældre/værger oplevede reaktioner hos børnene efter interviewene.

3. Analyse: Børnene er optaget af døden

Døden var det eksistentielle og åndelige emne, børnene talte mest om på tværs af interviewspørgsmålene og præsentationen af de seks interview-ord. Døden kom således også op i samtale om andre emner og i spontane udtalelser, som f.eks:

Barn1: Jeg synes, det er vigtigt, at mine forældre ikke dør, imens jeg ikke er voksen

Barn2: Jeg synes også, at der er anden ting, som jeg også synes er vigtigt for mig. At der ikke var noget, der hed, at man skulle dø.

De måder, som børnene talte om døden på, var centrum om: større fortællinger, efterlivsforestillinger samt religiøse ord.

3.1. Større fortællinger

Flere gange talte børnene om døden i relation til en kendt historie, f.eks. »Pigen med svovlstikkerne«:

Barn1: Jeg kender en voksen kvinde – som der allerede vidste, at hun døde, og hun var stadigvæk glad. Jeg ved ikke hvorfor, hun var glad.

Dorte: Så man kan godt være glad, selvom man ved, man skal dø?

Barn1: Ja.

Barn2: Ligesom Pigen med svovlstikkerne.

Dorte: Nå – prøv at fortælle mig lidt om den historie.

betydningsfulde for dem. F.eks. forklarer Barn2, hvordan mennesker godt kan »dø med et smil på munden«. Barnet forsøger at begribe og udtrykke den kompleksitet, at selvom døden er uønsket og sorgfuld, kan den enkelte godt finde fred, ja, sågar glæde (smil på læben) med at skulle dø. Dermed giver den større fortælling barnet mulighed for at genkende sin egen oplevelse og sprogligt at udtrykke sig. Det kan være centralt for barnets sorg – og dødsbearbejdning – at få mulighed for sprogligt at benytte fortællinger.

Gennem analysen fandt vi også, at børnene brugte adskillige efterlivsforståelser, når de talte om og forholdt sig til deres tanker om døden, f.eks. denne pige, hvis mor var død af kræft nogle måneder forinden:

Jeg tror, at livet er en slags skole, når man så dør, så er man færdig med skolen. Så har man lært det hele, og så kommer man hjem. Så når man dør, så kommer man hjem, fordi man er færdig med skolen, som er livet.

Pigen beskriver, hvordan døden ikke markerer en endelig afslutning, men en overgang udtrykt som en tro på, at man »kommer hjem«. Sprogligheden kan også tolkes som en måde, pigen forsøger at danne mening og orden i det, der ellers kan opleves meningsløst og kaotisk. »At komme hjem« er endvidere formuleret som noget generelt, hvilket kan betyde, at pigen også selv forventer en dag at »komme hjem«. Set, i forhold til at pigen har mistet sin egen mor, kan forståelsen af efterlivet som »et

*»Jeg tror, at livet er en slags skole.
Når man så dør, så er man færdig
med skolen. Så har man lært det
hele, og så kommer man hjem«*

(Barn2 og Barn3 fortæller historien)

Barn2: Og jeg har fortalt hele eventyret bare for at sige, at hun døde med et smil om munden ... eller sådan, jeg mente, at man også nogle gange kan dø med et smil på munden, selvom man godt vidste, at man skulle dø.

I dette uddrag ser vi, hvordan børnene forholder sig til dødens realitet gennem H.C. Andersens eventyr om pigen med svovlstikkerne. De inddrager den større fortælling i deres egen sproglighed, og historien giver/låner dem begreber og sprog for aspekter af døden, som de kan have svært ved at gribe om, eller som er særligt

hjem« tolkes som oplevelsen af, at hjem er dér, hvor mor er, og at livet erfares som et sted med krav om læring og prøver, som skal bestås. Pigen formidler dermed sprogligt både horisontale og vertikale relationer som en måde at leve med tabet af sin mor og som en måde fortsat at have en relation til sin mor.

3.2. Efterlivsforestillinger

Flere af børnene udtrykte konkrete efterlivsforestillinger, som f.eks.:

Dreng1: Man dør, og man kommer aldrig til live igen, medmindre man får stød.

Dreng3: Dem, der tror på det, mener, man kommer op til Gud. Og i gamle dage troede man, at de kom op til Tor i Valhal og så holdt en kæmpe fest.

DTV: Nå, det lyder da dejligt. Hvad tror I på?

Dreng2: Jeg tror, man dør og så ryger op i himlen, og så laver man ...

Dreng3: Nogle tror, at man kommer ned i helvedet.

DTV: Tror du, du kommer ned i helvedet?

Dreng2: Det er kun, hvis man er sådan dårlig og dum og sådan noget.

DTV: Nå.

Dreng1: Hvis man er god, så kommer man op til Gud.

Dreng3: Nåh ja, hvis man har gjort noget dumt, så sørger Gud for, man kommer ned i helvedet.

Dreng2: Så burde jeg faktisk komme ned i helvedet, for jeg har gjort ret mange dumme ting.

DTV: Hvad? Prøv lige at sige det igen. Tror du, du kommer i helvedet – sagde du det?

Dreng2: Ja ... for jeg har gjort ret mange dumme ting.

Disse drenge udtrykker tydelige vertikale forståelser af åndelighed i deres måde at begribe døden. De har hørt om Gud, Tor, himmel og helvede, og nu inddrager de denne sproglighed til at forholde sig til dødens realitet. Samtidigt peger citatet også på vigtigheden af eksistentielle og åndelige samtaler mellem børn og voksne, da en voksen ville kunne hjælpe Dreng2 med

Dreng2: Jeg tænker, han kan sådan vælge, når folk skal dø, sådan. Så kan han trykke på et eller andet eller gøre et eller andet. F.eks. hvis der nu er én, der har været slem eller sådan et eller andet, eller han ikke kan lide den person, så kan han gøre et eller andet, så personen dør.

Pige1: Så han får et hjerteanfald.

DTV: Okay. Det er sådan noget, Satan kan gøre? Eller Fanden kan gøre, ja?

Dreng1: Altså, jeg tror ikke, han lever, vel, men, altså, hvis han gjorde.

DTV: Hvis han gjorde ... så er det sådan. Det er meget vildt. Hvad tror I, der sker, når man dør?

Pige2: Så bliver man til en engel.

Andre steder forklarer børnene også, hvad de tror, der sker, når man dør:

Pige3: Jeg gider ikke at blive lagt ned i jorden, for så kan der komme alle mulige orme ind i ens kiste.

Pige2: Så bliver man til en engel.

[...]

Dreng2: Vores familie, vi laver et ..., vi laver os selv om til træer, når vi dør.

Ligesom de forklarer, at man kommer op til Gud, når man dør, og hvordan han er og ser ud:

Pige1: Jeg tror, han er en mand med en hvid kjole.

Dreng1: Og langt hår.

»Så burde jeg faktisk komme ned i helvedet, for jeg har gjort ret mange dumme ting«

at nuancere hans forståelse af helvede, og om hvorvidt han er på vej derned, i fald denne forståelse er svær for ham at leve med.

3.3. Religiøse ord

Børnene brugte også eksplicit religiøse ord, som omhandlede åndelige entiteter (Satan, engel, Gud), i deres måde at forholde sig sprogligt til døden. F.eks. satte ordet »død« denne samtale i gang:

Dreng1: Satan.

DTV: Hvordan kan du være, du tænker »Satan«?

Dreng1: Fordi han er død.

Dorte: Han er død. Ja?

Dreng2: Han er døden selv.

DTV: Og en hvid kjole. Det er sådan nogle billeder, man har set, ja?

Pige2: Jeg tror, han er sød.

Pige3: Og omsorgsfuld!

Igennem datamaterialet kan vi se, at børnene har adskillige eksistentielle, åndelige og religiøse ord og forståelser i spil, og at de både kombinerer vertikale og horisontale relationer for at forholde sig til dødens realitet. De kombinerer begreber som satan, engle, himlen, gud, gense afdøde samt fokus på naturen. De skaber gennem samtalen og de sproglige begreber en række forskellige måder at forholde sig til dødens realitet på.

4. Diskussion

Dette studie peger på, at hvis børn bliver givet mulighed for det, vil de gerne tale om eksistentielle og åndelige emner med voksne. Børnene var overvejende optaget af døden. I deres udsagn fandt vi betydelige overlap mellem eksistentielle og åndelige livsdimensioner, hvor både de horisontale og vertikale relationer blev inddraget. De måder, som de talte om døden på, var centreret om: større fortællinger, efterlivsforestillinger samt religiøse ord. De benyttede disse til sprogligt at skabe begreber og forståelser, så de derved kunne forholde sig til dødens realitet og kompleksitet samt skabe relation til f.eks. en død mor. Voksne kan facilitere samtaler med børn og derved understøttede eksistentielle og åndelige ord og forståelser, som er centrale for det enkelte barn for at kunne leve med tab og dødens realitet. I den eksistentielle og åndelige samtale med børn kan den voksne også adressere de af børnenes forståelser, der kan være svære for dem at takle, og derved åbne for flere nuancer og flere forståelses- og handlemuligheder.

5. Konklusion

I dette studie tog den voksne initiativ til samtalen. I fokusgruppe-interview-rammen virkede børnene til at have let ved at fylde samtalen ud med deres eksistentielle og åndelige sproglighed. Når den voksne således skabte den praktiske »samtaleramme« for børnene og interesseret og nysgerrigt spurgte ind til deres oplevelser, følelser og tanker, da »var det sgu dejligt at tale om døden«.

Vi peger på, at voksne kan fremme omsorgen for pårørende-børn i det palliative felt ved at skabe samtalerammer med interesserede voksne, der gerne vil tale om døden og skabe rum for børnenes eksistentielle, åndelige og/eller religiøse sproglighed.

Anerkendelse

Vi vil gerne takke de fonde, der har støttet studiet: Samfonden og Ole Kirks fond. Endvidere vil vi gerne rette en særlig tak til de deltagende børn samt forældre og lærere som muliggjorde studiet. Der skal endvidere lyde tak til professor Niels Christian Hvidt, der har deltaget

i en indledende analyse af interview-kategorierne, men ikke ellers bidraget til nærværende artikel. Førsteforfatter har designet studiet og udført fokusgruppeinterviews. Hun har sammen med anden- og tredje forfatter analyseret data og identificeret undersøgelsens tema om død. De har sammen skrevet artiklen.

Referencer

1. Larsen I, Sørensen PG. Gudsforestillinger i folkeskolen. I: Højsgaard MT, Iversen HR, red. Gudstro i Danmark. København: Anis; 2005. s. 143-62.
2. Smith J, McSherry W. Spirituality and child development: a concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*. 2004;45(3):307-15.
3. Pehler SR. Children's spiritual response: validation of the nursing diagnosis spiritual distress. *Nurs Diagn*. 1997;8(2):55-66.
4. Coles R. *The spiritual life of children*. Boston: Houghton Mifflin Company; 1990.
5. Dencker A, Kristiansen M, Rix BA, Bøge P, Tjørnhøj-Thomsen T. Contextualisation of patient-centred care: A comparative qualitative study of healthcare professionals' approaches to communicating with seriously ill patients about their dependent children. *European Journal of Cancer Care*. 2018;27(1):e12792.
6. Dencker A, Rix BA, Bøge P, Tjørnhøj-Thomsen T. A qualitative study of doctors' and nurses' barriers to communicating with seriously ill patients about their dependent children. *Psycho-Oncology*. 2017;26(12):2162-7.
7. Buchwald D, Delmar C, Schantz-Laursen B. How children handle life when their mother or father is seriously ill and dying. *Scandinavian journal of caring sciences*. 2012;26(2):228-35.
8. Stifoss-Hanssen H, Kallenberg K. *Livssyn, sundhed og sygdom – teoretiske og kliniske*. København: Reitzels Forlag; 1998.
9. Ladefoged L, Petersen KE, red. *Forskning med børn og unge: etik og etiske dilemmaer*. 1. udg. Kbh.: Hans Reitzel; 2020.